

Magyar, művelődéstörténeti és lexikon

A 21. század első évtizedének nagy művelődéstörténeti vállalkozása fontos állomáshoz érkezett. A *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, a MAMÚL 13. kötete eljutott az alfabétum végéig, kézbe vehető egy egységes elvek szerint szerkesztett könyvsorozat.¹ Mégis, csupán annyit mondhatunk: fontos állomáshoz érkezett a vállalkozás.

A folytatás irányait a művelődéstörténet írásának továbbvitelében érdekelt szakmák, illetve a kor, vagy – ha már a lexikon főszerkesztője, Kőszeghy Péter, az első kötet szűkszavú előszavában nem mulasztott el Hegelre hivatkozni – a „korszellem” jelöli ki. A most megjelent könyvsorozat a kora újkor végéig haladt, vagyis az egyik irány mindenképpen a 19–21. század magyar és magyarországi művelődéstörténetének megírása kell hogy legyen. A korszellemből az elektronikus megjelenés követelménye fakad, annak számos előnyével és kétségtelen hátrányaival együtt.

De hagyjuk ismertetőm végére a jövőt, szakmánk úgyis a múltból tanul és tanít(ana). A művelődéstörténet olyan a bölcsészethez tartozó szakmák világában, mint néhány tevékenységforma a mindennapi életben: mindenki ért hozzá, ennyiben hasonlatos az oktatáshoz és a labdarúgáshoz. Sőt mindenki jobban ért hozzá. Ezért aztán számos művelődéstörténet – köztük sok jól megírt, hasznos, tanulságos – létezik. És a „művelődéstörténeti szellem” is létezik, legalábbis hatással van ránk, legfeljebb időről időre másként és másként nevezzük el, hogy művelhessük. Ez a szellem úgy viszonylik a megjelent művelődéstörténetekhez, mint a hit a valláshoz, a művelődéstörténetet író és tanító műhelyekhez pedig úgy, mint a hit az egyházhoz. Viszonyuk ellentmondásos tehát, de vannak szorgos és lelkes, erkölcsös munkásaink, vannak fanatikusaink, főpapokban sem szenvedünk hiányt.

A „korszellem” historiográfiai kategóriaként is aktív életet élt akkor, amikor Léderer Emma megjelentette a máig olvasott, az oktatásban is használt európai művelődéstörténeti kézikönyvét.² A könyvben didaktikusan jól használható kategóriákat alkotott – ezeket jól lehet a mindenkori tartalmi megközelítési módok segítségével hívásával aktualizálni –, bár ma olvasva ez a művelődéstörténet nagyon hasonlít a filozófia- és vallástörténeti összefoglalásokhoz. Akkor is így van ez, ha vannak az intézményi rendszer történetét tárgyaló oldalak. A kiemelt „művelődéstörténeti” nagy egyéniségek is jobbára a filozófia vagy éppen a teológia történetének főbb alakjai.

1 Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor. I–XIII. Főszerk. Kőszeghy Péter. Szerk. Tamás Zsuzsanna. Balassi, Bp., 2003–2012.

2 Léderer Emma: Egyetemes művelődéstörténet. Káldor, Bp., 1935. (Reprint: Aqua Kiadó, Bp., 1992.)

Ezzel az egyetemes művelődéstörténeti összefoglalással egy időben több hasonló magyar vállalkozás is született. Egyesek könyvük címében ugyan nem ezt vállalták – rendjének a kialakításában azonban *de facto* ezt tették.

Csaknem egy évtizeddel Léderer Emma műve előtt jelent meg Kornis Gyula alapvető munkája a magyarországi felvilágosodásról és a reformkorról.³ Azt is mondhatnánk, hogy megelőzte korát, hiszen azok az irodalomtörténetek, amelyek a „szellemi erőtér” fogalmával operáltak (lásd például a nagy olasz összefoglalások „spazio letterario” kifejezését), későbbiek. Alapvető azonban a különbség: az utóbbiak olyan tényleges, értsd: nem elméleti, alapkutatásokon túl lévő kutató műhelyek termékei, amelyek valóban, könyv- és olvasmánytörténeti szempontból faktografikusan is felmérték magát az erőteret. Tegyük hozzá rögtön, Kornis művét másfél évtized múlva követte két, ez utóbbi szempontot is érvényesítő monográfia, amelyek közül a második nem forrás-alapkutatáson alapult.⁴ Pedig a példa adott volt – túl az *Annales*-iskola már akkor megismerhető eredményein –, csak nem erre, a Kornis által tárgyalt korszakra vonatkozott. Iványi Béla munkásságára gondolok, amelynek egy része az 1930-as évek elejétől meg is jelent.⁵

Kornis könyvének gerincét az oktatás-, illetve neveléstörténet adja. A magyar művelődési életet ért különféle szellemi hatásokat (a német, a latin és a magyar küzdelme) oktatástörténeti keretben helyezi el. Külön foglalkozik a nemzetiségekkel, azok művelődési életével, gondolkodásmódjával. Modern módon, külön fejezetet szentel a nőnevelés kérdéseinek, és figyelemre méltó súlyt helyez a természettudományos tudás eszményére. A „neohumanizmus” eszményét hangsúlyosan emeli ki; a két háború közt kevesen foglalkoztak ezzel így, ha összehasonlították a klasszicizmus és a romantika embereszményét. Kornis sok olyan szempontot vett fel ebben a könyvében, amelyeket az 1970–1980-as évek szegedi egyetemén gondoltak tovább, elemeztek, illetve alapozták meg forráskutatásokkal. Kőszeghy Péter sokat tanult Csetri Lajostól és Keserű Bálinttól; Csetrinél Kornis kötelező volt, sokat kritizálta is, de meg kellett ismerni. Az a gondolat, amely Klaniczay Tibor és Keserű Bálint programjában fogalmazódott meg az 1980 körüli években, több tekintetben Kornisra köszön vissza. Feltárni, ki hol tanult egy adott korban. Középfokú iskolázás idején ki tanította. Aki tanította, hol járt felsőbb iskolába és kiktől tanult. Őmaga, ha továbbtanult, hol és kiktől tanult. Felmérni, melyik iskolában, milyen könyvek voltak a könyvtárban, amikor egy-egy alkotó – író, jogász, orvos stb. – ott tanult, mit olvasott tanulmányai idején és milyen könyvei voltak. A „szellemi erőtér” az a koordináta-rendszer, amelynek keretében a magyarországi alkotások megszülettek. Az oktatás-, a nevelés-, a könyv- és olvasmánytörténet művelődéstörténeté válik és az irodalomtörténet-írás háttérévé. És nem megfordítva,

3 Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777–1848. I–II. Egyetemi Ny., Bp., 1927.

4 Hermann Egged–Eberhardt Béla: A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején. Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém, 1942. (A veszprémi egyházmegye múltjából 8.); *Kulcsár Adorján*: Olvasóközönségünk 1800 táján. Egyetemi Ny., Bp., 1943.

5 Összefoglalva: Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdak Magyarországon 1331–1600. OSZK, Bp., 1937 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 4.)

az irodalom története a művelődéstörténet háttere, mint az alább bemutatandó Csahinen Károlynál. Géczy János láthatóan nem ismerte Kornis könyvét, szemléletét, legalábbis nem hivatkozik rá, jóllehet modern(ebb) módon erről beszél az ezredforduló után megjelent tanulmányában.⁶

Csahinen Károly „irodalmi életről” ír, vagyis nem magáról az irodalomról.⁷ Könyvében a nagy irodalmi és közéleti személyiségek (Bessenyi György, Ráday Gedeon, Kazinczy Ferenc, Széchenyi István) hatását, kapcsolati rendszerét elemzi, de ezt egy intézményes háttérrel együtt kínálja megismerésre (egyetem, piarista rendház stb.). A mű hatodik fejezete – „Pest-Buda nyomdái, könyvkereskedései és irodalmi körei” – nem könyvkiadás- és könyvkereskedelem-történet, hanem az irodalmi élet színterének leírása. Sajnos csak benyomásokra alapozhatott, hiszen a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia ma sincsen készen, és a magyar könyvkereskedések történetének kellő alaposságú monográfiája is csak Pavercsik Ilona fejében és jegyzeteiben van meg.

A történészszakma közben készült a nagy műre, amelynek kiadása 1939-ben kezdődött el. Zsámbéki László lexikona nem illeszkedett szervesen egyik szellemi műhely munkájába sem.⁸ Rövid magyarázata ez főleg latin kifejezéseknek, úgy, ahogy azokat a magyarországi nyelvhasználatban értették, de az adófajták, a mértékek, a különleges eszközök és a technikatörténet is számos kifejezéssel szerepelnek benne.

A háború alatt aztán megjelent a magyar művelődéstörténet máig használt nagy összefoglalása is.⁹ A mű keletkezését, a szerzőket és a szerkesztőket ért szellemi hatásokat, kultúra- és művelődéstudományi elveiket alaposan elemezte Németh G. Béla,¹⁰ így erről itt nem kell írnom. Meg kell említenem azonban, hogy a mű szerkezete korszakonként változott, követve az újabb művelődési jelenségek felbukkanását. Mindig olvashatunk köztörténeti vázlatot, de a táj, az életmód, az egészségi állapot, a gazdálkodási módok változásait sem mulasztották el a szerzők számba venni. A kézművesség, a kereskedelmi kultúra, a városiasodás, a falu és a város kulturális pólusokként való megjelenése ugyancsak elemzés tárgya. A vallásos élet, a kultuszok, az irodalom, a művészetek nem kaptak igazán nagy hangsúlyt, miképpen az udvari életről, a viseletekről és a könyvről is csak érintőlegesen olvashatunk. Összegezve, a Domanovszky-féle művelődéstörténet igazi történészmunka.

Az 1963 utáni Magyarországon elérkezett az idő a nagy történeti összefoglalások újrafogalmazására. Legfőképpen azért, hogy a „megfelelő” szemléletű

6 Géczy János: Művelődés- és/vagy neveléstörténet. In: A művelődéstörténet problémái. Szerk. Monok István. MTA Művelődéstörténeti Bizottság, Bp., 2003. 7–26.

7 Csahinen Károly: Pest-Buda irodalmi élete 1780–1830. Stephaneum, Bp., 1931.

8 Zsámbéki László: Magyar művelődéstörténeti kislexikon. Szeged, 1937.

9 Magyar művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor et al. I–V. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1939–1942. (Reprint: Babits Rt., Szekszárd, 1990.; elektronikus reprint, CD-ROM: Arcanum, Bp., 2003.)

10 Németh G. Béla: Az első magyar összefoglaló művelődéstörténet. In: A művelődéstörténet problémái i. m. (6. jz.) 59–83.

kézikönyvek álljanak majd a népes Ratkó-generáció tagjainak és gyermekeiknek rendelkezésére, de azért is, mert – ha csak szűk területeken is, de – számos, addig nem kellő súllyal kutató területen alap kutatások is zajlottak. Ezek a kézikönyvek elkészültek vagy készülöben voltak – aztán sohasem fejezték be őket, mint a tízkötetes *Magyarország történetét*. Közben – sok kulturális-politikai tényezőnek köszönhetően – a „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” program, egy „Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások (OKTK)” elnevezésű, 15 évig aktívan működő, 20 évig létezett akcióterv VIII. főirányává vált.

Az 1970-es évek második felében a magyar történelmi jellegű kutatások szereplői egyre inkább tájékozódni próbáltak a nyugat-európai elméleti irodalomban, külföldi kollégáikkal való kapcsolataikat pedig intézményesítették. Erre szolgált a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság és a francia–magyar történeztalálkozó sora is. 1977-ben éppen a művelődéstörténet-írás módszertana volt az egyik konferencia témája.¹¹

Kőszeghy Péter ekkor már elvégezte az egyetemet, és azzal a Klaniczay Tiborral dolgozott együtt, aki az említett OKTK-főirány vezetője volt. Klaniczaynak sok munkatársa volt, az általa szervezett tanácskozásokon részt vettek a történészek, a művészet- és nyelvtörténészek, a néprajzosok és a folkloristák, a jog-, a technika-, a gyógyásztörténet művelői, sőt a még helyüket kereső szemiotikusok és kulturális antropológusok is. Művelődéstörténelmi konferenciák voltak ezek, amelyeket munkatárs-kisínasként Kőszeghy Péter is szervezhetett.

Az 1980-as években a Magyar Tudományos Akadémia 19. századi tudományrendszer alapján felépített osztály- és bizottsági szerkezetében is helyet talált a művelődéstörténet. Munkabizottságként a történettudomány égisze alatt, de voltak periódusok, amikor bizottságként elismerve – igaz, a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályán. Nemes versengés volt ez a hit és a vallás szintjén. Az egyházban azonban mindig voltak másfajta ellentétek is. A tudománytörténet – példának okáért – az Akadémián kívül alapított magának intézetet. Sapieni sat... Hasonló volt a helyzet az egyetemeken. A bölcsészettudományi karokon szinte sehol sem lehetett tanszéket teremteni a művelődéstörténetnek, hiszen mindegyik „klasszikus” tanszék úgy tudta, és tudja ma is, hogy „mi azt tanítjuk, kutatjuk”. A nem bölcsészettudományi területekről ezzel párhuzamosan elkezdődött a szakmatörténetek kiparancsolása. A tantervekből kikerült történelmi tárgyak kutatói, oktatói sorra veszítették el állásaikat, és a szakma múzeumainak befogadási kapacitása is végesnek bizonyult.

Mégis mindenki meg akarta mutatni, hogy a művelődéstörténet végül is az ő szakterülete. 1986-ban megjelent hasonló kiadásban, bibliográfiailag naprakész sévé Zsámbéki László már említett lexikona.¹² Az előszóban Kállay István le

11 *Objet et méthodes de l'histoire de la culture. Actes du colloque franco-hongrois de Tihany, 10–14 octobre 1977.* Publ. sous la dir. de Jacques Le Goff–Béla Köpeczi. CNRS–Akadémiai, Paris–Bp., 1982.

12 *Zsámbéki László: Magyar művelődéstörténelmi kislexikon.* Átdolgozott kiadás. Előszó: Kállay István, bibliográfia: Fehér Katalin–Gazda István. Könyvértékesítő Vállalat, Bp., 1986. (Tudománytár).

sem írta a „művelődéstörténet” szót, helyette három oldalon mutatta be a „történelem segédtudományai”-t, azt sugallva, hogy ezek laza, nem szaktudományként történő művelésének összegzése a művelődéstörténet. Maga a lexikon is ilyen.

Módszertani ellenpontként megszületett egy korszak-monográfia Kosáry Domokos tollából, a 18. század feldolgozása. Kiegyensúlyozott francia, német és angol szakirodalmi tájékozottsággal, hatalmas forrás- és szakirodalmi anyagismerettel megírt, egységes gondolatmenetű alkotás. Egy ember képe a 18. századi művelődésről. Pontosan arról a korszakról, amely a Nagy Francia Enciklopédiájával ellenpontosította Athanasius Kircher teljesítményét. Az egy ember olvasata komoly előnyöket is hordoz: garantálja az egységes szemléletet. Ha egy évszázadról van szó, sokáig használható kutatási kézikönyv születik. Ha évszázadokat átfogó a mű, akkor legfeljebb jól olvasható, jó tananyag. Ez utóbbiként vehető kézbe Nemeskürty István több nyelven megjelent könyve, és ilyen Köpeczi Béla francia nyelven kiadott munkája is.¹³

Az 1980-as évek tudománytörténeti kutatásainak egy sajátosan érdekes összefoglalása Gazda István munkája.¹⁴ A mű nem csupán tudósportrékat tartalmaz, hanem mindenféle tudományszak képviselőinek tevékenysége kapcsán irodalom-, sajtó-, orvoslás-, technika- és tudománytörténeti adalékokat ad közre. A kötet kapcsolódik a korszak „emlékezet-vitáihoz” is, és határozott jelzés a következő két évtized történéseire: a tudománytörténet, a magyar tudósok emlékezete hangsúlyt kap majd a történeti kutatásokban, részt követel magának a művelődéstörténetben és a magyarságtudományban is.

Gazda István művelődéstörténet-felfogását jól mutatja az általa szerkesztett szakirodalmi szöveggyűjtemény is.¹⁵ A kötet tematikája a következő részekből áll össze: történeti, gazdasági és közigazgatási földrajz, köznevelés, felsőoktatás, peregrináció, mesterségek története, íróeszközök, könyvkiadás, sajtó, gyűjteménytörténet, gondolkodás- és tudománytörténet.

Emellé helyezendő a könyvespolcra – jól mutatva az 1990-es évek első felének átalakuló művelődéstörténet-szemléletét – az a tanulmánykötet, amely már a 20. század végi kulturális antropológiai eredményekkel is operálni kíván.¹⁶ Az első kötet 25 módszertani, elméleti tanulmány a vallás, a néprajz és a kulturális antropológia területéről, használja a művészettörténeti kategóriákat is, de alapvetően történészmű, erős a társadalom- és életmód-történeti megközelítése. Olvasható még benne a magyar történelem fenti szempontú végiggondolása nyolc magyar szerzőtől. Az elvi alapvetést nem csupán magyarok írták, megtalálható itt Peter Burke, Mihail Bahtyin és Roger Vaillois egy-egy írása is.

13 *Nemeskürty István*: Kis magyar művelődéstörténet 1000–1945. Pannon, Bp., 1992.; *Köpeczi Béla*: Histoire de la culture hongroise. Corvina, Bp., 1994.

14 *Gazda István*: Kuriózumok a magyar művelődés történetéből. Tudósnaptár. Kossuth, Bp., 1990.

15 *Fejezetek a magyar művelődéstörténet forrásaiból*. Szerk., vál. Gazda István. Tárogató Kiadó, Bp., 1996.

16 *Művelődéstörténet. Tanulmányok és kronológia a magyar nép művelődésének, életmódjának és mentalitásának történetéből*. Szerk. B. Gelencsér Katalin. I–II. MMI–Mikszáth, Bp., 1998.

Az 1990-es évek művelődéstörténete azonban egy nem „művelődéstörténet” címet viselő tanulmánykötettel kezdődött. A „magyarságtudomány” ugyanis legalább annyit vitatott diszciplína, mint az előző, és sok tekintetben azonos a területe. Ez utóbbi születésekor Gragger Róbert, az 1921-ben útjára indított *Ungarische Jahrbücher* első számában kiadott munkatervében világosan megmondja a célját: „Az új világ küszöbén [...] a felelőssége tudatában levő ember kötelessége, hogy a népek tárgyilagos megismerésére törekedjék. [...] Az *Ungarische Jahrbücher* a magyar nyelv, történelem és kultúra számára tudományos orgánumot akart teremteni [...]. Kultúrproblémának kell felfogni a szűkebb értelemben vett tudományos kérdéseken kívül minden gazdasági, szociális, politikai és művészi problémát, mivel számunkra a kultúra az ember társadalmi életében történetileg gyökerező anyagi és szellemi alkotásoknak és intézményeknek összességét jelenti.”¹⁷ Az interdiszciplinaritást és a művelődéstörténeti kutatásokat szervező, mozgató Klaniczay Tibor alapítója volt a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságnak (ma: Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság), Kósa László is tőle kapott számtalan lehetőséget és támogatást. Kósa aztán szerkesztője lett az 1990-es években megjelent, máig legjobban használható hungarológiai tanulmányköteteknek.¹⁸ Előbbi szerkezete: fogalomtörténet, nyelv, történelem, irodalom és művészetek, folklór, néprajz. A művelődéstörténet: természetrajz, életmód, mentalitás, egészségügy, szellemi élet (nagyon kevés könyvtörténet, különösen a modern korokban), vallás, kultusz, szellemi áramlatok (tudomány és művészet külön csak 1948 után).

Az 1990-es években újjászülető könyvkiadói világ szereplői is indítottak hatalmas vállalkozásokat, amelyek alapvető kézikönyvek megteremtésére irányultak. Kiemelendő ezek közül a Pannon Kiadóé, amely a *Pannon enciklopédia* címet kapta, *A magyarság kézikönyve* alcímmel.¹⁹ Néhány év múlva ezt követte az irodalomtörténeti kötet, melyben a nyelvhasználat, a nyelvi hagyományok, a könyvkiadás, a sajtó, a könyvtárak, az irodalmi és olvasóköri, valamint a hungarológia szerepel fejezetként – egy mini-művelődéstörténet, irodalmár szemmel.²⁰

1993-tól már köztudott volt, hogy Kőszeghy Péter elkezdte egy akkor hatékonyra tervezett művelődéstörténeti lexikon munkálatait. Az MTA történész vezetése is hasonló vállalkozásokat indított, de nem lexikont, hanem összefoglalókat, amelyek nem csak a régibb Magyarországra (vagyis *Hungariára*) vonatkoznak. A vállalkozás háttérében a Kossuth Kiadó állt és az MTA elnöksége.

17 Magyarul idézi: *Kornya László*: Gragger Róbert és az *Ungarische Jahrbücher*. *Hungarológia* 2. (1993) 37.

18 *A magyarságtudomány kézikönyve*. Szerk. Kósa László. Akadémiai, Bp., 1991.; *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. Kósa László. Osiris, Bp., 1998.

19 *Pannon enciklopédia*. *A magyarság kézikönyve*. Főszerk. Halmos Ferenc. Pannon Kiadó, Bp., 1993.

20 *Pannon enciklopédia*. *Magyar nyelv és irodalom*. Főszerk. Sipos Lajos. Dunakanyar 2000, Bp., 1997.

A művelődéstörténetnek írt *Magyar Kódex* véleményem szerint túlméretezett köztörténeti fejezeteket tartalmaz.²¹ A szerkesztés következetes abból a szempontból, hogy fejezetet kapott a nyelv, az irodalom, a művészetek, a hitvilág, az egyházak és a vallás, a táj és az abban élő nép(ek) (ebben igazgatás, településszerkezet), életmód (ebben gazdaság, társadalom, iskolák, kézművesség, mindennapi élet). Számomra tartalmilag is vitatható módon a könyvkiadás utoljára a régi magyar irodalom fejezetben szerepel az öt megillető rangján, később csupán megemlítik az olvasóköröket és a könyvtárakat.

A másik nagy Kossuth–MTA sorozat a *Magyar tudománytár* volt.²² A cél egy-egy tudományterület, illetve művelődéstörténeti jelenség mai állapotának, mai értelmezésének leírása volt. A kötetek csak annyira történetiek, amennyire a téma megkívánja a visszatekintést. A történeti fejtegetések egyes fejezetekben 1840-ig nyúlnak vissza. E sorozat különösen fontos, tárgyunkhoz illeszkedő kötete a hatodik.²³ Mindaz, amit a szerzők itt mutattak be, a közművelődés, az oktatás, a nyelv és az irodalom, a film, a színház, a képzőművészetek, az építészet, a műemlékvédelem és a sport története lesz majd évtizedek múltán napjaink művelődéstörténete.

Az irodalomtörténész, a „rég Magyaros”, hungarológus, szegedi diák, Klaniczay-alumnus Kőszeghy Péter legalább ennyi szemlélettel találkozott akkorra, amikor megfogalmazódott benne a MAMÚL terve. Tudta, a régi magyaros szakmákat Klaniczay már egymáshoz terelte annyira, hogy talán elviselik egymást, vagyis össze tudnak fogni egy ilyen vállalkozás érdekében. A „modernistákat” ki is hagyta szépen.

„A művelődéstörténet, felfogásunk szerint, a szaktudományok által kiharított tudományoszeletek [...] együttes, komplex vizsgálata, ahol a vizsgálat tárgya a szó legtágabb, hegeli értelmében felfogott s nem esemény- és politikaközpontú történelem” – írja Kőszeghy Péter az első kötet monumentális, kétoldalas előszavában. És ilyen is lett. No persze ő is naiv volt, ám a munka végére kijózanodott. 1993-ban a szakmák képviselői megtárgyalták, hogy milyen címszavak szerepeljenek a lexikonban, melyek legyenek az „enciklopédikus” szócikkek és ezeket ki írja. Aztán telt az idő. Azok a kevesek, akik időre végeztek, most „szégyenkezhetnek”, hogy címszavuk rövid (betartották a terjedelmi előírást), „elavult” (1993-ban írták, 2006-ban jelent meg). Ettől a hosszú ideig tartó szerkesztési, kézirat-behajtási vergődéstől a lexikon nem lett annyira egyenletes színvonalú, ahogy a főszerkesztő és a régi magyaros szakmák képzelték. Kárpótlásul olyan enciklopédikus címszavak, mint a „humanizmus” vagy a „barokk” sokat nyertek a közbenső idők konferenciáinak, nemzetközi vitáinak tanulságaival. Ezek a címszavak tanulmányként kiadhatóak kötelező olvasmánynak a felsőoktatásban, hiszen kellően tömörek és többségükben modern (vagyis manapságbeli) szemléletűek.

21 Magyar Kódex. Főszerk. Szentpéteri József. Szerk. Stemler Gyula–Hargitai György. I–VI. Kossuth, Bp., 1999–2001.

22 Magyar tudománytár. Főszerk. Glatz Ferenc. I–VI. MTA Társadalomkutató Központ–Kossuth, Bp., 2002–2006.

23 Magyar tudománytár i. m. (22. jz.) VI. Kultúra. Szerk. Marosi Ernő–Szabó B. István. MTA Társadalomkutató Központ–Kossuth, Bp., 2006.

Klaniczay Tibor és Keserű Bálint álma, „az irodalmi alkotások szellemi erőtere” ennyiben megvalósult tehát. Még akkor is, ha éppen Keserű professzor úr kedvenc címszava, a „peregrinatio academica” nem úgy íródott meg, ahogy ő gondolná. És bőven van mit javítani, pótolni. A pótlás el is kezdődött: a 60 éves főszerkesztőt pótlásokkal köszöntötték.²⁴

A születésnap kötet címében szereplő „minden kor” véresen komoly figyelemztetés. Hiszen törekedhetünk arra, hogy egy kort a saját belső rendje (értékrend, alkotási szabályok stb.) szerint értsünk meg és mutassunk be, de minél távolibb a kor, amelyet így láttatunk, annál kevésbé tudjuk másnak elmondani, azoknak, akik nem velünk élnek abban a régibb korban (pedig milyen jó nekünk ott). Azt pedig, hogy miként mondhatjuk el a mostaniaknak, tudnunk kell meglátni a folyamatot, hogy ez a mai szemlélet hogyan alakult ki. Ezért is kell a művelődéstörténeti lexikont megírni napjainkig.

Az 1993-tól eltelt húsz év alatt a *Hungaria*-kutatók is serényen dolgoztak. Több szócikk ténybeli közlését is javítani kell, de sok újfajta elemzési szempont is felmerült. A könyv- és olvasmánytörténeti, de ugyanígy az iskolázástörténeti kutatások előrehaladtával közelebb juthatunk a „szellemi erőter”-szemlélethez is. Ráadásul a szemlélet a tudományok története irányában is bővült. A „hagyomány” fogalma, a művelődéstörténet egyik kulcskifejezése az 1970-es évek nagyszerű folklór indíttatású kutatásai óta kibővült. Elég legyen itt csak Mikos Éva és Sándor Klára könyveire utalni.²⁵

Másként látjuk a szimbólumok történetét, és ezt művelődéstörténetileg is értelmeznünk kell.²⁶ Egy újabb kulcsfogalom, amelynek divatja van (talán ez a „korszellem”?): a „kulturális örökség”. Maga a szemlélet, a gondolkodás módja már régóta jelen van a szakirodalomban, de a tragikusan fiatalon elhunyt történész munkáját nem igazán dolgozta fel a szakma.²⁷ De itt van az új generáció is, amelynek tagjai nem a fogalommal magával dolgoznak, hanem a „divatja” során kialakult szemlélettel.²⁸ E könyv nem más, mint fantázia-fejlesztékek alá rejtett közigazgatás-, politikai földrajz-, politikaigondolkodás-, intézmény- és gondolkodástörténet. Csaknem egy új művelődéstörténet.

Szemléletünk változtatásának egyik motorja az internet kínálta lehetőségek együttese. Ez rombol is: keveset olvasunk. A tények tömegének azonban olyan

24 Magyar művelődéstörténeti lexikon. Minden kor. A főszerkesztő: Kőszeghy Péter LX. születésnapjára. rec. iti, Bp., 2011.

25 Mikos Éva: Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században. L'Harmattan, Bp., 2010. (Szó, hagyomány) – néprajzos megközelítés; Sándor Klára: Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas? Nyelvtörténet és művelődéstörténet. Typotex, Bp., 2011. – nyelvész megközelítés.

26 Voigt Vilmos: Művelődéstörténeti jeltudomány – a jelek művelődéstörténete. In: A művelődéstörténet problémái i. m. (6. jz.) 85–110.

27 Dankanits Ádám: A hagyományos világ alkonya Erdélyben. Magvető, Bp., 1983. (Nemzet és Emlékezet).

28 Vermes Gábor: Kulturális változások sodrában. Magyarország 1711 és 1848 között. Balassi, Bp., 2011.

összefüggéseit is láttatja az eszköz (szemantikus web), amelyre eddig nem gondolhattunk. Szküllá és Kharübdisz, mint minden.

Az eszköz azonban hagyományos lehetőségeket is kínál: kijavíthatjuk a hibás tényközlést. Átfogalmazhatjuk az enciklopédikus szócikkeket. Kimaradt szócikkeket helyezhetünk a lexikonba. A téma bibliográfiája tetszőlegesen bővíthető, a bibliográfiai rekord összeköthető a teljes szövegű szakirodalmi közléssel. A hivatkozott források képileg, szövegesen megjeleníthetők.

Az internetes MAMÚL tehát egy újabb ígéret. Biztosan kell újabb húsz év, amikor majd újabb összefoglaló ismertetés készülhet róla, és az akkori technikai lehetőségek laudációjával végződik majd az az írás is. De addig dolgozni kell, és a munkát valakinek szervezni kell. A finanszírozás az állam feladata, de addig, hogy ezt fel is ismerje, sok időt kell valakinek áldoznia. Kőszeghy Péterek nélkül tehát nem lesz internetes MAMÚL sem.

Monok István

A Magyar néprajz (I–VIII.) és a történelem

A *Magyar néprajz I.1. Táj, nép, történelem* című kötet 2011-es megjelenésével egy több évtizedes folyamat zárult le, alkalmat kínálva az ünneplésre és a visszatekintésre éppúgy, mint különböző – kellően „divatos”, jó esetben nem tanulság nélküli – szempontok szerinti elemzésekre, kérdésselvetésekre. A nagy tudományos kézikönyvek esetében, bár az adott tudományterület „teljes tudáskanonjaként” készülnek, realisabb, ha a recens kutatási eredmények tudomány- és kutatástörténeti keretbe ágyazott bemutatásaiként tekintünk rájuk. A szintézisek mögött hazánkban jórészt akadémiai intézetek álltak, ugyanakkor minden egyes kötet háttérében találunk olyan prominens személyiségeket, akiknek elhivatottsága és kitartása nélkül nem valósulhattak volna meg ezek a vállalkozások. Olyannyira erős ez a személyhez kötöttség, hogy nyugodt szívvel magyarázhatjuk vele az egyes tudományterületi kézikönyvek megjelenése közötti évtizedes különbségeket is. Ezekben az elhúzódó, monstre vállalkozásokban – a nyolckötetes *Magyar néprajz* esetében is egy jó fél évszázad telt el az ötlettől a „teljes” megvalósulásig – természetes, hogy folyamatosan változik a szerkesztők, szerzők köre éppúgy, mint ahogy a vizsgált témák listája is. A szerzők, szerkesztők (és egyéb munkatársak) rekrutációjának vizsgálata részletesebb tudomány-szociológiai kutatást igényelne. E nélkül a címben vállalt tematikai, tartalmi áttekintés is, azaz, hogy mennyire vállalkozik a *Magyar néprajz* történeti folyamatok rögzítésére és elemzésére, meglehetősen féloldalas marad.

Előzmények és a néprajzi „tartományok”

A *Magyar néprajz* nyolc kötetben (1988–2011) előzményének az 1933 és 1937 között megjelent négykötetes kézikönyv, a Hóman–Szekfü-féle *Magyar történet* „testvérkiadványa”, *A magyarság néprajza* tekinthető. Ez a tervek szerint az első két kötetben a tárgyi néprajz – azon belül a magyar népviselet, település, építkezés, lakóház, tűzhely, bútortat, világítás, táplálkozás, konyha, háziipar, halászat, vadászat, pásztorkodás, szállítóeszközök és népművészet – anyagát mutatta volna be. A második két kötet pedig – *A magyarság lelki világa* cím alatt – a társadalom, a szokáserkölc, a jogszokások és egyéb közösségi hagyományok, a mindennapi élet, a család, a gazdasági évkör és az ünnepek szokásai, a néphit, babona, rontás és varázslás, a népköltészet, a szólásbeli hagyományok, közmondások, nyelvjárások, zene, tánc, játék feldolgozását vállalta fel. A megvalósítás során a tematika és a cím is némileg módosult. Az első két, tárgyi néprajzi kötet a táplálkozás, építkezés, bútortat, világítás, mesterségek, viselet (1), valamint a gazdálkodás, a díszítőművészet, a hagyomány tárgyai (2) témákat dolgozta fel. A harmadik és negyedik – végül *A magyarság szellemi néprajza* cím alatt – a népköltészet, stílus és nyelv (3), továbbá a zene-tánc, szokások, hitvilág-játék (4) témaköröknek szentelt külön fejezeteket. Az eredeti tervekhez képest tehát csupán két nagy téma került kidolgozásra: az anyagi kultúra és a folklór, az ezeket „kitermelő” (paraszt)társadalom vizsgálata pedig az utókorra maradt. Az alkotók – Bátky Zsigmond, Györffy István, Viski Károly, Czakó Elemér és mások – a tudományos eredmények összefoglalásán túl elsősorban az ismeretterjesztést tűzték ki célul. Talán éppen ezért, a kézikönyv nem remélt sikert aratott: kiemelkedően magas példányszámban kelt el és több kiadást ért meg. Az első kötetéről megjelent ismertetés „egy veszendő, pusztuló kultúraalkat életformáinak, értékeinek megrögzítésére, megmentésére” tett „heroikus kísérletként” jellemzi a kezdeményezést, nem kevésbé romantikus toposszal érvelve: „A magyar népi kultúra ugyanis történetünk folyamán egyik legállandóbb, legösztönzőbb forrása volt szellemi megújulásunknak, felfrissülésünknek. Ez a laikus népi kultúra őrizte meg legeredetibb, legigazabb vonásait az ismeretlen magyar arcnak, az ismeretlen magyar léleknek.”¹ Nem is érdemelne különösebb figyelmet ez a népi kultúra állandóságát, a néprajz hagyománymentő funkcióját hangsúlyozó recenzió, ha időközben egyre befolyásosabbá váló szerzője, Ortutay Gyula egy bő évtizeddel később épp nem a történetiség szempontjának hiányát kérte volna számon a magyar néprajztudományon.²

1 Az idézett recenzió: Ortutay Gyula: *A magyarság néprajza*. I. *A magyarság tárgyi néprajzának első fele*. Napkelet 12. (1934) 2. sz. 99. Más szempontú értékelés olvasható: Lükő Gábor: *A Magyarság Néprajza* IV. kötete. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 32. (1936) 93–94. és Wellmann Imre: Bátky Zsigmond, Györffy István, Viski Károly: *A magyarság tárgyi néprajza*. Budapest, é. n. (1933–34) (*A magyarság néprajza*, 1–2.) Századok 69. (1935) 334–342.

2 „Az igazság pedig az, hogy a magyar néprajz tudománya, egy-két kivételtől eltekintve, szinte alig is volt tekintettel a történetiség szempontjaira.” Ortutay Gyula: *A magyar néprajztudomány elvi kérdései*. Ethnographia 60. (1949) 1–24., itt 19. Idézi Kósa László: *A magyar néprajz tudomány-története*. Osiris, Bp., 2001. 68.

1949 után a néprajztudomány új alapokra helyezése, valamint a korábbi hiányosságok kiküszöbölése érdekében hamarosan egy új kézikönyv terve körvonalozódott. Az Ortutay Gyula irányításával a magyar néprajz számára elkészített első öt éves terv már tartalmazta ugyan az *Új magyarság néprajza* sorozat koncepcióját, a megvalósulásig azonban még évtizedekre volt szükség. Végül csak 1976 után kezdődhettek meg a tényleges munkálatok, az akkori elképzelés szerint – mind terjedelemben, mind témáiban meghaladva *A magyarság néprajzát* – egy hatkötetes kézikönyv megvalósítására. Az 1976-ban megalakult – Ortutay vezette – szerkesztőbizottságnak tagja volt Dömötör Tekla, Balassa Iván, Bodrogi Tibor, Fél Edit, Gunda Béla, Hoffmann Tamás és Tálasi István, közülük többen a hazai történeti néprajzi kutatások alapítói.

„...nem tehetünk mást, mint hogy folytassuk és sürgősen befejezzük elődeink elhúzódozó vállalkozásait”³ – a sorrend (1988–2011)

Az Ortutay 1978-ban bekövetkezett halálát követő tudománypolitikai bizonytalanság kis híján ellehetetlenítette az amúgy is dőcögősen induló vállalkozást.⁴ 1984-re a kézikönyv ügyét törölték az akadémiai néprajzi intézet feladatai közül, egyúttal döntés született arról, hogy az egyes kötetek új címekkel külön-külön fognak megjelenni, illetve a társadalomnéprajzi kötet teljesen lekerül a napirendről.⁵ Paládi-Kovács Attila a Néprajzi Kutatócsoport vezetőjeként 1986. szeptember 16-án kelt feljegyzésében a szintézis befejezése, valamint a szervezeti reorganizáció szükségessége mellett érvelt.⁶ Az intézet 1986–1990. évi tervéről folytatott tárgyalás eredőjeként született akadémiai főtítkárhelyettesi (Kulcsár Kálmán) állásfoglalás végül intézeti kezdeményezésre engedélyezte a munkálatok folytatását. Ekkortájt született meg az a praktikus, utólag megkérdőjelezhetetlenül sikeresnek bizonyult döntés is, hogy a köteteket elkészülésük sorrendjében, nem pedig kötetszám szerint folytatólagosan kell megjelentetni. A tervekben ekkorra már a három folklór-, illetve a három anyagkultúra-kötet mellett szerepelt az ezeket hordozó társadalom bemutatása, illetve nyolcadikként a kutatási eredmények történelmi keretbe ágyazása.

3 Paládi-Kovács Attila: Néprajzi feladatok a VI. öt éves tervben (1981–1985). In: *Uő: Néprajzi kutatás Magyarországon az 1970–80-as években. Felmérések, vélemények, dokumentumok.* MTA Néprajzi Kutatócsoport, Bp., 1990. (Documentatio Ethnographica 14.) 54.

4 „A vállalkozás tükrözi az egész szaktudomány zilált állapotát, válságos helyzetét, s ez nem vezethető vissza egyetlen – igaz, első számú – vezető személyiség kidőlésére. [...] Világosan látni kell, hogy a magyar néprajztudomány egy előkészítetlen generációváltás küszöbére érkezett. A búcsúzó generáció évről-évre fogyatkozik, fáradt, túlon-túl tapasztalt és érthető módon önző ahhoz, hogy ne áldozza utolsó éveit legalább egy évtizedig elhúzódozó kollektív vállalkozásra.” Rövid helyzetkép a tervezett Magyarország néprajzáról. Budapest, 1978. május 12. *Paládi-Kovács A.: i. m.* (3. jz.) 207–209.

5 Emlékeztető a Magyarország néprajza munkálatainak állásáról 1984. július 4. Uo. 211.

6 Uo. 213–214.

A hosszas előkészületeket követően végül 1988-ban jelent meg az immár nyolckötetesre tervezett *Magyar néprajz* időrendben első, kötetszám szerint ötödik kötete, a *Magyar népköltészet*. Két évvel később két kötet megjelenését ünnepelhetjük a szerkesztők és a közönség: a kötetszám szerint hatodik *Népzene, néptánc, népi játék* (1990), valamint – hetes kötetszámmal – a *Népszokás, néphit, népi vallásosság* (1990). A három folklórkötet fejezetei azonos koncepcióval íródtak: a tudománytörténeti bevezetőt az anyag bemutatása, tipológiája követte, és egy összehasonlító–elméleti feldolgozás zárta le. Ugyanakkor az egyes szerzők munkájának eredőjeként mégsem született egységes megközelítés, nagy egyenetlenségek mutatkoznak az általánosítás, a típusalkotás szintjében éppúgy, mint a szokások időbeli és földrajzi eltéréseinek bemutatásában.

Az *Anyagi kultúra* kötetei közül elsőként a *Kézművesség* című kötet jelent meg 1991-ben. A tartalom szemléletváltást mutat *A magyarság néprajzához* és a három folklórkötethez képest, ugyanis jóval nagyobb súlyt helyezett a történeti, pontosabban időrendileg adatolt megközelítésre. A történelem írott és tárgyi forrásai elsősorban a háziipar melletti tanult mesterségek, a céhek, illetve az egyes iparágak történetének ismertetésekor kaptak teret a terepmunka során feltárt szóbeli források helyett (és mellett). A kötetet recenzeáló Varga Gyula jogos észrevétele, hogy „tükröződnek azok a bizonytalanságok, melyek tudományunkban főleg a történetiség elvének alkalmazása terén napjainkban jelentkeznek. Egyesek pl. a történetiség elvét az adatok tömegének – olykor kritika nélküli – halmozásával vélik megvalósítani. Ilyenkor az olvasó nem láthatja a fától az erdőt, vagyis a néprajz és a rokontudományok körvonalai összemosódnak, nem lehet érzékelni a népi kultúra lényegét, összefüggéseit.”⁷

A *Kézművesség* kötet után hosszabb szünet következett. Csak 1997-ben jelenhetett meg az anyagi kultúra harmadik részét tárgyaló vaskos – szám szerint negyedik – kötet *Életmód* cím alatt. Ebben kiforrott történeti néprajzi megközelítésben olvashatunk a település, építkezés témaköréről, emellett három további nagy témáról: a lakáskultúráról, a táplálkozásról és az öltözködésről. Ezekben a fejezetekben evidencia az időbeliséget követő szemléletmód (K. Csilléry Klára középkorig visszanyúló bútortörténeti–néprajzi elemzése), a változások korszakolása (például Kisbán Eszter munkája) éppúgy, mint a nemzetközi (európai) kitekintés és az újabb és újabb források vizsgálatba vonása (például Flórián Mária öltözködésvizsgálata). További újdonság a társadalmi rétegekhez kötöttség következetes bemutatása, az életmód nemhez és életkorhoz kötődő tárgyalása, valamint a parasztság mellett a paraszti életmódot folytató falusi, mezővárosi iparosok, zsellérek vizsgálatba vonása.

7 Varga Gyula: *Magyar néprajz* III. Anyagi kultúra 2. Kézművesség. Főszerkesztő: Domonkos Ottó, szerkesztő: Nagybakay Péter, Budapest, 1991. Akadémiai Kiadó. Ethnographia 104. (1993) 1. sz. 228–231.

Társadalom – néprajz a maga valójában

Ezek a kérdések már átvezetnek a népi társadalom kérdéséhez. Mint láttuk, *A magyarság néprajzába* is terveztek társadalomról szóló egységet, ami azonban nem készült el. Fél évszázaddal később pedig egy időre törölték a társadalom tematikát a megírandó kötetek listájából. Előzmény nélküli tehát a téma, közelebb-ről a társadalomnéprajz kézikönyvi feldolgozása. További újdonság, a megelőző kiadványokhoz képest is, hogy a *Társadalom* kötet fókuszában nem az archaikus paraszti műveltség áll, hanem a 19. és a 20. század első felének változásaira koncentrálnak, valamint hogy több olyan kérdéskörre is kiterjed – az ipari munkásság, a kispolgárság, a kismemesség bemutatása, illetve a falusi társadalom a szocializmus időszakában –, melyek feldolgozására korábban nem került sor. Sárkány Mihály kutatástörténeti áttekintése (*A társadalomnéprajzi kutatás hazai története*) a téma első, a fogalmak tisztázását felvállaló igényes feldolgozása. Összeségében is elmondható, hogy a *Társadalom* kötet szemlélete egységesebb, mint a korábban megjelenteké, témaválasztása több ponton újító, és minden előzményénél nagyobb hangsúlyt fektet a fogalmi, módszertani kérdések tisztázására. Mégis ez a kötet volt tulajdonképpen az első, amely komolyabb kritikát kapott. Gyáni Gábor történész a *BUKSZ*-ban közzétett cikkében a társadalomnéprajz diszciplináris identitásával, a néprajz alapfogalmaival kapcsolatban tesz fel olyan kérdéseket, melyeket a néprajztudományon belül is csak az elméletképzés nem kellően értékelt fanatikusai feszegettek korábban, ők is inkább csak a nemzetközi szakirodalomban kialakult viták farvizén.⁸ Gyáni kiindulópontja, hogy a néprajzban a történeti módszer alkalmazásával egyidejűleg szemléletváltásra lett volna szükség, elmaradtak az alapfogalmakat tisztázó viták – mi a néprajztudomány (konstruált) tárgya, melyek a nép fogalmának ellentmondásai –, hiányzik a rendi normák szerepének elmélyült vizsgálata, van-e egyáltalán létjogosultsága a társadalomnéprajzi megközelítésnek stb. A szerző jóval túllépve a problémafelvetésen, egyúttal válaszokat is kínál, melyek túl a „gondolati sterilitáson” feltétlen beemelhetők, beemelendők a néprajz és a történelemtudomány viszonyáról szóló diskurzusba. A jószándékúan provokatív írásra ott és akkor nem született válasz, hatása azonban nyomon követhető a kézikönyv következő kötetében, mindenekelőtt az I-es sorszámú zárókötetekben.

Gazdálkodás – a néprajzi leíró és rendszerező témabemutató

A *Gazdálkodás* kötet 2001-es megjelenésével lezárult egy periódus, teljes lett az anyagi kultúrát bemutató kötetek sora. A főszerkesztő, Paládi-Kovács Attila előszavában megállapítja, hogy a kötet az előképhez, *A magyarság néprajza* 1934-ben megjelent II. kötetéhez hasonlóan főként rendszerező, leíró témabemutató-

⁸ Gyáni Gábor: A nép a maga valójában (Magyar néprajz VIII. Társadalom. Főszerk. Paládi-Kovács Attila, szerk. Sárkány Mihály, Szilágyi Miklós). *BUKSZ* 14. (2002) 1. sz. 30–40.

ra, szinoptikus áttekintésre törekszik, s kevésbé vállalkozik történeti folyamatok elemzésére, mint a *Kézművesség* és az *Életmód* kötet. „Fókuszában a 19–20. század fordulójának, a 20. század első felének változó paraszti gazdasága és anyagi kultúrája áll. [...] Korábbi korokról – rövid utalásoktól eltekintve – nem esik szó e kötetben, mert a magyar népi kultúra, szorosabban az anyagi műveltség korszakai, s a történeti alakulás menete a sorozat I. kötetében [lesz] olvasható.”⁹ Természetesen a kötet hatalmas apparátussal megírt, adatgazdag tanulmányai a történetiség szempontjaira tekintettel íródtak. A szerzők témájuk vizsgálatánál – a kötet négy nagy szerkezeti egysége: a természeti gazdálkodás; a paraszti gazdálkodás; az állattartás; közlekedés és szállítás – törekedtek a történetiség és a népi kultúrához való kapcsolódás bemutatása közötti egyensúly megtalálására. Így képet kaphatunk az állattartáshoz, a földműveléshez, a közlekedéshez és szállításhoz kapcsolódó eszközök formavilágáról, terminológiájáról ugyanúgy, ahogy a gazdálkodás feltételeinek alakulásáról (tulajdonformák, üzemformák, technológiai kérdések, a munkaszervezés formái). A néprajztudomány történelemszemléletéről, a (történeti) néprajz elméleti kérdéseiről és módszertanáról, a magyar népi műveltség történeti alakulásáról szóló ismeretanyag tárgyalása pedig a zárókötetekre maradt.

Táj, nép, történelem – az összefoglalás

Korábban már szóltunk a kézikönyvek megjelentetésének nem csekély terhét magukra vállaló személyek szerepének fontosságáról. Paládi-Kovács Attilának, az utolsó öt kötet főszerkesztőjének bevezetői bepillantást engednek a kivitelezés során felmerült nehézségekbe. Elegendő, ha arra gondolunk, hogy a tizenegy szerkesztőbizottsági tagból hét nem csupán a zárókötet megjelenését nem érthette meg, de már a végső, kiadásra elfogadott koncepciót sem ismerhették. Az 1960-as évek végén Hoffmann Tamás és Voigt Vilmos által kidolgozott szinopszistól a megjelenésig eltelt bő negyven év elegendő időnek bizonyult a különböző koncepciók megszületéséhez, ki- és átdolgozásához éppúgy, mint elfeledésükhöz. Feltétlen említést érdemel, hogy az Ortutay Gyula halála után újjáalakult szerkesztőbizottság – és az azt vezető Tálasi István akadémikus – 1981-ben elsőként történész szerzőket kért fel a feladatra, hogy „a néprajzi kutatás szempontjait, igényeit figyelembe véve foglalják össze a magyar nép történetét és adjanak áttekintést a magyar népi kultúra fejlődéséről”.¹⁰ Hiába készültek el a történész szerzők szinopszisai, mire 1994-ben megkezdődött a „történeti” kötet újjászervezése, Paládi-Kovács szerint „világos volt, hogy azok nem helyettesíthetik, nem válthatják ki az etnográfusok és folkloristák kutatási eredményeit összefoglaló szövegeket”.¹¹ A praktikus, ámde az egész tudományszak identitása szempontjából meglehetősen problémás

⁹ *Paládi-Kovács Attila*: Előszó. In: Magyar néprajz nyolc kötetben. II. Gazdálkodás. Főszerk. Paládi-Kovács Attila, szerk. Szilágyi Miklós. Akadémiai, Bp., 2001. 6.

¹⁰ Idézi *Paládi-Kovács Attila*: Előszó. In: Magyar néprajz nyolc kötetben. I. Táj, nép, történelem. 2. Főszerk. Paládi-Kovács Attila, szerk. Flórián Mária. Akadémiai, Bp., 2009. 6.

¹¹ Uo. 7.

döntés tehát, hogy „külsős” történészek írják a történeti áttekintés egészét, lekerült a napirendről. A kötet végül megvalósult, 2001-es koncepciójában már az szerepelt, hogy etnográfusok, folkloristák kéziratainak lektorálására történészeket kell majd felkérni a négy nagyobb időegységre tagolt történeti kötet – előzmények a honfoglalás koráig (10. századig), korai feudalizmus, középkor (11–15. század), kései feudalizmus, újkor (16–17. és 18–19. század első fele), kapitalizmus kora (1848–1948) – munkálatai során.

A megjelentetésért vívott heroikus küzdelem jele, hogy a főszerkesztőt egyre többször láthatjuk viszont szerzői szerepben. Paládi-Kovács magára vállalta többek között a fogalmi-módszertani kérdések tisztázását. *Források, módszerek, eredmények a népi műveltség történeti kutatásában* című tanulmányában a korábbi eredmények összefoglalását adja. Annak ellenére, hogy már az 1950-es évek elején elfogadott volt, hogy a néprajz abban az értelemben történeti tudomány, hogy a népi társadalmat minden történelmi korszakban vizsgálja, illetve hogy a vizsgálatainak középpontjában elsősorban nem a jelen áll, a specializálódás mégsem korok, korszakok szerint alakult – szemben például a történetírással, a régészettel vagy a művészettörténettel. A néprajz historizmusa jellemzően recens anyagból kiinduló, a történeti forrásokat kiegészítésként felhasználó, visszatekintő vizsgálat, illetve írott (archivális) forrásból kiinduló önálló történeti néprajzi elemzés.¹² A kezdeti őstörténeti érdeklődés egyre inkább háttérbe szorult, helyét átvette a történeti folyamatok elemzése, egyúttal a változás megragadása. A néprajz tárgya tehát a nép és a népi műveltség/kultúra történetileg változó fogalma. Jellemző, hogy amikor Tálasi István 1981-ben úgy döntött, hogy történészek készítsék el a kézikönyv történeti kötetét, rögzítették, hogy mely társadalmi csoportok tartoznak a nép fogalmába. A többnyire kétkezi munkából élők taxatív felsorolása természetesen nem lehetett teljes, több foglalkozási réteg is kimaradt.¹³

A néprajzban a pontos datálásra, kronologikus tárgyalásra való törekvés hiányát Paládi-Kovács – Rohan-Csermak és Tokarjev nyomán – az időfelfogás különbségével indokolja: „A történész számára az »idő« csupán az események vissza nem fordítható folyamata, »a történelmi idő« pedig valami meg nem ismétlődő áramlás, amivel csupán annyi dolga van, hogy »periódusonként« részekre szabdalja. Ezzel szemben a nép életében, s vele az etnográfiaiban is, az »idő« valami folyton ismétlődő dolog. A történelemmel nem sokat törődő köznép számára az idő napi és évszakokkal változó ciklusa, napi és éves körforgása a meghatározó, mert azzal jár együtt a természet, a növényzet megújulása, a szántás, vetés és betakarítás örök ismétlődése.”¹⁴ Nyilván az általánosító kritikákra adott sarkított választ a szerző. Ugyanakkor kétségeket vet fel, hogy az idő kiiktatásával végzett, „ahistorikus” elemzés példájaként említve Lévi-Strauss strukturalista analízisét pusztán formalizmusnak, elvont fogalmakkal való üres játszadozásnak tekinti. Ez az értékelés amellett, hogy a tudomány- és ku-

12 A témáról bővebben: *Vargyas Lajos*: Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz? *Néprajzi Értesítő* 43. (1961) 5–20.

13 A meghatározást közli *Paládi-Kovács A.*: Előszó i. m. (9. jz.) 17.

14 Uo.

tatástörténeti folyamatokat figyelmen kívül hagyva meglehetősen ahistorikus, éppen az alól az elméletképzés alól húzza ki a talajt, amely képes lenne – ha úgy tetszik formalizmusával, elvont fogalmaival – válaszokat kínálni például a néprajztudománnyal szemben megfogalmazott kritikákra is.

Fontos, a kézikönyvvel kanonizált fogalmak a néprajz történelemszemléletével kapcsolatban a történeti egymásmellettség (a népi műveltségnek alapvető sajátossága a különböző történeti korokban született stílusok, kulturális tartalmak és formák organikus, egymásra folyton ható együttélése) és a relatív kronológia, azaz a jelenségek időrendiségének tisztázása. Paládi-Kovács érdeme, hogy az említett fogalmaknak az egyes néprajzi tartományok közötti különböző jelentőségét is tisztázza: „A pontos datálás lehetőségét azonban az archivális források feltárása sem teremtette meg a népi műveltség minden ágában, részlegében. Az anyagi kultúra és a társadalmi viszonyok, intézmények forrásadottságai lényegesen jobbnak bizonyultak, mint a népköltészeté vagy a táncművelésé. Ortutay joggal állapítja meg, hogy »nem vizsgálhatjuk a paraszti, népi kultúra alkotásait a leíró történettudomány, az eseménytörténet pusztán kronológiai módszerével (s különösen nehéz nekünk az abszolút kronológiai biztonsággal nyilatkoznunk)«¹⁵. Bár Paládi-Kovács nem új paradigma kidolgozására, csupán a fontosabb előzmények összegzésére vállalkozott, tanulmányában megtaláljuk a válaszokat a korábbi kötetek történelemfelfogását ért kritikákra is. Súlyos aránytévesztés lenne, ha a Flórián Márta szerkesztette I. 2-es kötetből csupán a bevezető tanulmányt említenénk, holott rendkívül adatgazdag tanulmányokat olvashatunk a fentebb már ismertetett történelmi metszetekben a társadalomszerkezet, az anyagi kultúra (a gazdálkodás, a kézművesség és az életmód), valamint a folklór (népköltészet, népzene, néptánc) történeti alakulásáról. A szövegek, bőven túllépve a relatív kronológián, ahol csak lehetséges volt, a pontos datálás követelményeinek megfelelően íródtak.

Annak ellenére, hogy elsősorban adminisztratív-financiális okokból osztódott ketté az első kötet tartalma – fizikailag kilenc-kötetessé duzzasztva a címében is nyolckötetes sorozatot –, a záróköteté avanszált *Táj, nép, történelem* (I. 1.) saját arculatot kapott, elsősorban a tudománytörténeti fejezetek miatt. Az első, 1976-ban készült koncepció szerint Ortutay Gyula írta volna *A magyar néprajz elméleti kérdései* fejezetet, ezt Paládi-Kovács Attila vállalta magára *A néprajztudomány tárgya, tagozódása, időszemlélete és módszerei* cím alatt. A szerző itt jóval megengedőbb Lévi-Strauss megközelítésével szemben: „Lévi-Strauss az etnológia és a történelem viszonyát eredeti módon világítja meg. Abból indul ki, hogy a történetírás adatait a társadalmi élet tudatos kifejeződéseivel kapcsolatban szervezi, az etnológia pedig azok nem tudatos alapjainak vizsgálatában mélyed el.”¹⁶ Paládi-Kovács módszertani, fogalmi alapvetésének fontos újítása a *Nemzeti kul-*

¹⁵ Uo. 19.

¹⁶ *Paládi-Kovács Attila: A néprajztudomány tárgya, tagozódása, időszemlélete és módszerei. In: Magyar néprajz nyolc kötetben. I. Táj, nép, történelem 1. Főszerk. Paládi-Kovács Attila, szerk. Flórián Mária. Akadémiai, Bp., 2011. 32.*

túra és néphagyomány alfejezet. Hiánypótló a kézikönyv egésze szempontjából a két tudománytörténeti fejezet – a szintén Paládi-Kovács által jegyzett *A magyar etnográfia tudománytörténete*, illetve az MTA Néprajzi Kutatóintézet folkloristái által megírt *A folklorisztika tudománytörténete*. Időrendben íródtak a magyar nép természeti környezete (Paládi-Kovács), valamint *A magyar népesség története*. *A Kárpát-medencei etnikai térszerkezet történeti alakulása* fejezetek. Ez utóbbi a geográfus Kocsis Károly munkája, aki négy korszakra bontva vizsgálja a Kárpát-medence demográfiai alakulását a 10. századtól napjainkig. *A Kulturális régiók és etnikai, néprajzi csoportok* című zárófejezetben a fogalom- és kutatástörténeti bevezetőt követően négy nagy történelmi és természeti nagytáj rendjében olvashatunk a tájegységek (1. Dunántúl és 3. Felföld: Paládi-Kovács Attila; 2. Alföld és 4. Erdély: Mohay Tamás) és az ott élők jellemzőiről.

*

2011-ben teljessé vált tehát a néprajztudomány nagy, jó ideig minden bizonnyal megismételhetetlen vállalkozása. A készítőik reménye szerint hamarosan elkészülhet az összes megjelent rész használatát segítő mutatókönyv, és a legutóbbi kötetek is belátható időn belül elérhetők lesznek a világhálón. A kézikönyv kapcsán megfogalmazott kritikai észrevételekre az alkotók minden esetben reflektáltak; ennek fényében teljeséggel oszthatjuk a főszerkesztő véleményét: „hiányait ismerő, de megvalósult vállalkozás többet ér száz kitűnően átgondolt, de megvalósítatlanul maradt, talán soha meg nem valósuló, ki nem próbált tervezetnél”.¹⁷ A néprajzosok által vizsgált területek közül minden bizonnyal a történészek figyelmére is érdemes a keleti hatások továbbélése a középkorban az életmód területein és a folklórban. Ugyanígy a „népi kultúra”, „elit kultúra” viszonyának értelmezése, a lokális/regionális különbségek jelzésével megírt változásvizsgálatok: az életmód, a viselet, a tánc, a táplálkozás, a bútortzat, a néphit/vallás területein, ahogy a paraszti polgárosodás időben és térben rendkívül összetett folyamatának kérdésköre is. Vítathatatlan, hogy a néprajztudomány komplex módszerével megírt kézikönyvsorozat hozzájárul a kulturális régiók egyidejű különbségeinek megértéséhez, melyhez a történeti folyamatok, a társadalmi kapcsolatok és a táji-természeti adottságok bonyolult hálózatát kellett bemutatnia. A szerkesztőbizottságnak az a döntése, hogy a köteteket elkészülésük sorrendjében tárja a nyilvánosság elé, nemcsak a megvalósítás irányába tett egyik leghasznosabb lépésnek bizonyult, hanem lehetőséget biztosított az alkotók számára, hogy a zárókötetek valóban az addig megjelent tényanyagot összegezzék. Hogy mi következik a szintézis után, arra jelen pillanatban nehéz válaszolni, mindenesetre kétséges, hogy manapság olyan új vállalkozások induljanak el a néprajztudományban, melyek megvalósításához több generáció együttes munkája szükséges, hisz jelen sorozat egyik legfőbb tanulsága is az, hogy csak kivételes helyzetben áll rendelkezésre kellő szellemi és anyagi

¹⁷ Paládi-Kovács A.: Előszó i. m. (9. jz.) 9.

potenciál a megvalósításhoz. Így vagy úgy a nyolckötetes *Magyar néprajz* a hazai néprajztudomány maradandó vállalkozása. Az egyes kötetek megjelenése között évtizedek teltek el, így nem lehet egységes nézőpontú tartalmat elvárni: éppúgy változott a teljesség, a kutatások tárgyának terjedelme, mint az éppen helyesnek gondolt paradigma, ahogy az is, amilyen módon a néprajztudomány képviselői megbirkóztak a következetes historizmus követelményével. Az egyenetlenségek és hiányok ellenére óriási teljesítmény, hogy a sorozat a nehézségek ellenére nem maradt torzóban.¹⁸

Bognár Szabina

¹⁸ Köszönettel tartozom Kiss Rékának a recenzióhoz fűzött javaslataiért.